

МУЗЕЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ВЗАЄМНИЙ ОБМІН КУЛЬТУРНИМИ ЦІННОСТЯМИ (друга половина 1920-х років)

У середині 1920-х років науковці та діячі культури України підняли перед центральними органами влади республіки питання про повернення вивезених з її території до Росії музейних пам'яток. Підтримавши їх ініціативу, президія ВУЦВК 8 вересня 1926 р. ухвалила звернутися до ЦВК СРСР з пропозицією створити комісію з "представників всіх Республік, що входять до складу СРСР — для того, аби на цій комісії було обмірковано справу про належність та про порядок передачі різних історичних цінностей національним республікам по належності".

У зв'язку з цим, вже восени 1926 р., виконуючи доручення Управління науковими установами (Укрнауки) Наркомату освіти, Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК) розпочав складання списку пам'яток української культури, вивезених до Росії. За літературними джерелами (каталогами музеїв та приватних колекцій, довідниками, науковими публікаціями) над ним наполегливо працювали відомі українські пам'яткознавці О.Левицький, М.Макаренко, Ф.Ернст, а також позаштатні співробітники Н.Венгрженовська, Є.Спаська, О.Якубський та ін. Так, що до середини лютого ця робота була завершена².

Ще на початку грудня 1926 р. президія ВУАКу ухвалила залучити до неї також музеї України³. 9 грудня вона звернулася до музеїв з об'їзником, в якому просила до 1 січня 1927 р. надіслати дані "про будь-який вивіз пам'яток української старовини, мистецтва та побуту" в роки війни та революції, а також про колекції пам'яток культури України, зібрані заможними українцями за походженням, які опинилися поза її межами⁴.

Для музеїв це завдання виявилось досить складним, оскільки вони мали провести не лише наукову, а й значну організаційну роботу по виявленню фактів вивозу пам'яток української історії та культури в буремні роки революції та громадянської війни. За обмеженості їх фінансових та кадрових ресурсів, відсутності матеріалів обліку пам'яток в перші пореволюційні ро-

ки зробити це було непросто.

Дійсно, аналіз надісланих до кінця 1926 р. музеями Наддніпрянщини матеріалів засвідчує, що вони містили відомості переважно про пам'ятки, вивезені з України до революції. Зокрема, Лубенський музей повідомив про вилучення за наказом Полтавського генерал-губернатора князя Репніна з будинку братів Муравйових-Апостолів у Хомутці на Миргородщині документів, які були передані до Слідчої комісії у справі грудневого повстання 1825 р., та про передачу у 1887 р. до Ермітажу пам'яток археології IV-III ст. до н.е. з с.Тишки, неподалік від м.Лубни⁵. При чому обидва випадки були відомі фахівцям за публікаціями в "Трудах" Полтавської вченої архівної комісії⁶.

До цього ж джерела звернувся також Лохвицький музей, який на основі опублікованих в "Трудах" матеріалів⁷ повідомив ВУАК про відомий речовий скарб роменської культури з с.Яхники, вивезений до Московського історичного музею. За відомостями музею, там же знаходилися скіфські старожитності з розкопок М.Авенаріуса в с.Поставмуки 1895 р. та з хутора Осняги Лохвицького повіту. "Заходи до збирання більш повних відомостей, — запевняв завідувачий музеєм, — зроблені"⁸.

Подібним шляхом при укладанні списку пішли також співробітники Херсонського історично-археологічного музею, які використали наявні в бібліотеці "Отчеты" за 1882-1902, 1904-1915 рр. та "Известия" за 1916-1917 рр. Імператорської Археологічної комісії. Відтак, до підготовленого ними списку ввійшли лише пам'ятки археології, вивезені до 1917 р. до Ермітажу, Московського історичного музею, Петербурзького Археологічного інституту, тощо. Що ж до років революції та громадянської війни, то наводився лише один факт вивозу пам'яток за межі УСРР — відомим пам'яткоохоронцем і колекціонером В.Піщанським власної збірки до Львова. "В міру збирання, — зазначалось у листі директора музею І.Фабриціус, — досилаються додаткові відомості"⁹.

З ряду досить емоційних фактів погромів

приватних колекцій на Звенигородщині, перелічених місцевим музеєм, ВУАК зацікавили обставини вивозу денікінцями колекції картин з маєтку князя Куракіна в с.Козацьке. Однак, місце перебування картин завідуючому музеєм С.Терещенкові не було відомим¹⁰. Подібний характер носило і повідомлення завідуючого Сосницьким музеєм Ю.Виноградського про вивіз "численних колекцій речей культурно-історичного та музейного значення" з палацу В.О.Мусіна-Пушкіна в с.Стольне. Він, зокрема, повідомляв, що частину колекції "розібрали й розвіяли по світу, невідомо де, німці в 1918 р., а частину — вивезли до палацу матері В.О.Мусіна-Пушкіна у Петрограді... Що саме було у гр. Мусін-Пушкіних та що вивезено, з'ясувати не довелося, коли ж доведеться, — писав Ю.Виноградський, — Музей надішле відомості додаткові"¹¹.

Схожий лист надійшов в кінці 1926 р. до ВУАКу також від Нікопольського музею. В ньому зазначалося, що пам'яткоохоронці краю не мають "ніяких відомостей про вивіз з району... речей музейного значення за час війни та революції". В листі увага ВУАКу приверталась лише до скіфських археологічних пам'яток, вивезених з півдня України до Москви і Петербурга ще за царизму¹².

Досить детальні відомості про втрати пам'яток в роки революції на Черкащині зібрав завідуючий місцевим музеєм Д.Бочков. Однак, місце перебування вивезених за межі України музейних цінностей йому встановити не вдалося¹³.

Загалом не змінився характер повідомлень про долю музейних цінностей, направлених місцевими музеями Наддніпрянщини до ВУАКу і в перші місяці 1927 р. Так, в листі Полтавського державного музею давався, з посиланням на наукові публікації, досить детальний перелік пам'яток зі складу поховання "скарбу" болгарського хана Кубрата, знайденого поблизу с.Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. Як відомо, переважна більшість з них була вивезена до Ермітажу. Однак, на думку полтавських музейників, "інших речей так з Музею, як і з терену Полтавщини не вивозилося, крім срібла, яке було в році 1917 зведено до сейфів Держбанку з поміщицьких маєтків і вивезено при відступі Червоної Армії до Москви. Отже, які саме речі вивезено і скільки Музей відомостей не має"¹⁴.

Чіткістю відповідей на поставлені ВУАКом питання, із зазначенням місця переховування вивезених з України пам'яток, відзначався лист директора Дніпропетровського краєвого музею Д.І.Яворницького. Дмитро Іванович включив

до підготовленого ним списку козацькі реліквії та старожитності, археологічні знахідки з півдня України, культові пам'ятки, які зберігалися в Ермітажі, Артилерійському музеї, Спаському військовому соборі в Ленінграді, в міському архіві та архіві Міністерства закордонних справ, Історичному музеї, Соловецькому монастирі. "Всі ці речі, — робив висновок учений, — для РСФСР значення по історії місцевого краю і мистецтва не мають"¹⁵. Проте і в листі Д.І.Яворницького факти вивозу пам'яток з України в часи революції та перші пореволюційні роки не наводилися.

В цьому контексті серед інших виділявся лист Чернігівського державного музею. В ньому приверталася увага не лише до найбільш відомих пам'яток з Чернігівщини в Ермітажі та Московському історичному музеї, вивезених туди ще до революції, а й до втраченого історико-культурного фонду краю після 1917 р. Зокрема, мова йшла про колекції П.Дорошенка, Олів-Харитоненків, Рігельмана, вивезених інтернаціональною бригадою з с.Андріївка Чернігівського повіту, порцеляновий іконостас з с.Волокитне та кахляну грубу з будинку Галагана в Козельці, які в 1918 р. забрали з собою німецькі війська, мощі Феодосія Углицького, вивезені 1922 р. з Чернігова до Московського музею соціальної гігієни¹⁶.

Музеї, створені в роки революції та громадянської війни, не мали навіть подібної інформації. Так, в 1919 р. був заснований Миргородський соціально-красивий музей. Його становлення пов'язане з іменем відомого українського художника О.Г.Сластьона, який разом зі своїми однодумцями зумів зібрати "з поміщицьких маєтків чимало речей культурно-історичного та музейного значення". На жаль, писав у листі до ВУАКу директор музею В.Омельченко, "увесь цей музей вивезено денікінцями і невідомо куди"¹⁷. Не зміг В.Омельченко зібрати відомості і про випадки вивозу пам'яток німецькими військами у 1918 р., про які повідомляли місцеві селяни. Лише про один факт переміщення пам'яток за межі України — саней та карети Катерини II з палацу с.Вишеньки до Воронежа — повідомив ВУАК Конотопський округовий музей¹⁸.

У зв'язку з цим, 11 травня 1927 р. голова ВУАКу О.Новицький, учений секретар М.Рудинський та керуючий справами Д.Маламуж від імені комітету звернулися до музеїв з проханням надіслати зібрані ними "додаткові відомості" з обсягу "використання старовинного майна, що має історичне значення для окремих республік"¹⁹. Щоправда, ВУАК, здається, не мав особливих ілюзій щодо можливостей співро-

бітників більшості музеїв, які лише починали опановувати таємниці музейної справи, не маючи, до того ж, ні відповідної наукової літератури, ні коштів для обстеження території їх діяльності. "На думку ВУАКу, — зазначалось в його листі до Укрнауки від 5 травня 1927 р., — відомості Музеїв не подадуть нової картини, що було вивезено за часів революції"²⁰.

Загалом це передбачення справдилося. ВУАК отримав відповіді лише з кількох музеїв. Так, у листі директора Українського театрального музею ВУАН у Києві П.Руліна висловлювалось прохання "внести в список наукових матеріалів, що їх перевезення на Україну є бажаним і потрібним — і всю "Україніку" — із колишніх цензурних фондів — тобто ті українські п'єси, що за часів царату заборонено цензурою". За відомостями, отриманими музеєм, вони зберігалися в Центральній бібліотеці російської драми в Ленінграді²¹.

Нарешті, Миколаївський історично-археологічний музей, повідомляючи 28 травня 1927 р. ВУАК про те, що ним збираються відомості про обставини вивозу до Петербургу гармати часів І.Мазепи та інших пам'яток, особливо наполягав на поверненні колекцій Морського музею. Останній був заснований 1836 р. і знаходився в спеціально пристосованому приміщенні на території колишнього Адміралтейства. В музеї зберігалися копії усіх кораблів, збудованих у Миколаєві. Отже, наголошувалося в листі, "збірка моделей кораблів уявляла з себе конспект 130-річної продукції всього робітничого Миколаєва". Однак, у 1922 р. музей було "перевезено Морським відомством без попередження про те будь-яких громадських чи адміністративних установ м.Миколаєва... Бажання широких пролетарських мас м.Миколаєва, — наголошувалося в листі, — аби вивезений до Севастополю музей, було б повернуто до Миколаєва, бо на тому музеєві сучасний Миколаїв бачитиме, що зроблено протягом більш як сторіччя старим Миколаївом"²².

Відомості, надіслані музеями Наддніпрянщини до ВУАКу, увійшли до "Попереднього реєстру історико-культурних і художніх цінностей, які належать до повернення УСРР". Досить значне місце в ньому займав також перелік рухомих пам'яток археології, вивезених з України і, в тому числі, Наддніпрянської. Зокрема, укладачі "Реєстру" сподівалися на передачу археологічних знахідок і колекцій українського походження з Державної Академії історії матеріальної культури, Центрального училища малювання, Ермітажу, Етнографічного музею Російської Академії наук, колишнього Музею

імператора Олександра III, Артилерійського музею, університету у Ленінграді, Московського історичного музею, зі збірок великого князя Юрія Михайловича, Філологічного, Археологічного, Жіночого педагогічного інститутів та ін.

Пам'ятки, які зберігалися в них, характеризували головні історичні етапи розвитку суспільства на території Наддніпрянщини. Серед них — трипільські старожинності і знахідки скіфської та сарматської епох, болгарські пам'ятки і, в тому числі, Перещепинський скарб. Досить широко були представлені також матеріали археологічних розкопок, які висвітлювали особливості розвитку слов'янських племен середини-кінця I тис., а особливо — Київської Русі²³.

Підготовлені ВУАКом та НКО УСРР матеріали 5 жовтня 1927 р. розглянула Президія ВУЦВК, яка визнала їх достатніми для аргументації звернення до ЦВК СРСР з проханням створити комісію, "яка б намітила шляхи обміну і повернення історико-культурних і художньо-наукових предметів між Республіками Союзу СРР за національно-територіальною ознакою цих цінностей"²⁴.

Після досить тривалого узгодження підготовлених українською стороною пропозицій Президія ЦВК Росії погодились "утворити Паритетну комісію з представників від РСФРР і УСРР", яка на основі конкретних заявок України мала вирішити питання про повернення їй вивезених до російських збірок пам'яток культури²⁵.

Аби прискорити початок роботи Паритетної комісії, НКО УСРР 22 листопада 1928 р. звернувся до ВУАКу та крайових інспектур охорони пам'яток культури з проханням "знести з музеями та терміново подати до Укрнауки всі ті додаткові реєстри й заявки, які треба долучити до попереднього орієнтовного списку". Терміновість завдання Наркомат пояснював тим, "що після початку праць Паритетної комісії й подачі ними додаткового й остаточного реєстру вносити які б то не було нові заявки буде вже запізно"²⁶.

Виконуючи доручення Наркомату освіти, ВУАК 15 грудня 1928 р. звернувся до музеїв та крайових інспектур охорони пам'яток культури в Україні "з пропозицією дати конкретні заяви на одержання історичних і художніх експонатів із музеїв РСФРР"²⁷. Однак, відповіді музеїв суттєво не доповнили картину вивозу пам'яток за межі України.

В зв'язку з цим особливий інтерес для ВУАКу та НКО УСРР, які готували списки пам'яток культури на розгляд Паритетної комісії, склали відомості київського крайового інспек-

тора Ф.Ернста, надіслані ним до Укрнауки на початку 1929 р. Зокрема, він підіймав питання про повернення з РСФРР колекції генерала інженерної служби і відомого колекціонера Михайла Платоновича Фабріціуса. М.П.Фабріціус народився 1847 р. у Києві і, за визначенням Ф.Ернста, був українцем за національністю й переконаннями. Розпочавши військову кар'єру у Москві, М.П.Фабріціус захопився старовиною, опублікував ряд статей з історії Кремля. У 1880-х роках він повернувся до Києва, де розкрився ще і його талант архітектора, громадського діяча. Зокрема, за проектом М.П.Фабріціуса був побудований його власний будинок у мавританському стилі на вул. Інститутській. Він проектував підняття рівня Труханова острова, був гласним Київської міської думи, ініціатором артезіанського водопостачання у Києві.

Все своє життя М.П.Фабріціус збирав колекцію полотен вітчизняних та закордонних митців, пам'ятки старовини, ювелірні вироби з бірюзи. Він мріяв побудувати на власні кошти на вулиці Інститутській приміщення для громадської картинної галереї, яку планував передати разом із колекцією в дарунок місту. Колекціонер не встиг реалізувати свої плани. 1915 р. він помер і був похований на кладовищі на Аскольдовій могилі. Однак, у складеному заповіті М.Фабріціус розпорядився передати збірку міській громаді Києва. В 1915 р. вдова небіжчика розпочала переговори з цього приводу з директором Київського міського музею М.Біляшівським та міським головою І.Д'яковим. Проте згодом змінила свої наміри і подарувала всю збірку Рум'янцевському музею у Москві.

На той час вона нараховувала понад 400 картин голандських, російських та українських майстрів. Однією з умов передачі збірки до Рум'янцевського музею було виділення для її експонування окремої зали імені М.Фабріціуса. Музей дав відповідну згоду, але не дотримався своїх обіцянок. Більше того, 114 картин збірки опинилися в запасниках. Після революції колекції музею, в тому числі, й збірка М.Фабріціуса, перейшли у відання музейного фонду РСФРР. Як відомо, з нього поповнювалися збірки провінційних музеїв Росії. Одна з картин із колекції М.Фабріціуса ("Собака" Гроте) в 1925 р. була передана до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка.

В листі Ф.Ернста ставилось питання про повернення в Україну й інших картин та колекції ювелірних виробів зі збірки М.Фабріціуса. Їх пропонувалось розподілити між Музеєм мистецтв ВУАН (голандський живопис), Київською картинною галереєю (російський живо-

пис) та Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т.Г.Шевченка (український живопис)²⁸.

Не менш переконливо Ф.Ернст обґрунтовував і пропозицію про повернення з Росії до України збірки відомих українських меценатів і колекціонерів Терещенків. Вона почала складатися з 1860-х років у Києві зусиллями Миколи Артемовича Терещенка. Під його впливом колекціонуванням захопилися також брат Федір Артемович та діти — Варвара Миколаївна (дружина Б.Ханенка), Олександр Миколайович і, особливо, Іван Миколайович. Його збірка займала двоповерховий будинок на бульварі Шевченка у Києві. На кошти І.М.Терещенка 25 років утримувалась Київська художня школа М.Мурашка. Він фінансово підтримував Врубеля, пожертвував 20000 крб. на утворення Художньої академії у Києві.

Збірка І.М.Терещенка складалась із сотень картин та кількох тисяч малюнків, переважно російських і українських художників. Особливу вагу для України мали оригінальні роботи Д.Лєвицького, Л.Боровиковського, Штернберга, І.Рєпіна, 469 малюнків Федотова, твори Костанді, Врубеля та ін. До І.М.Терещенка перейшла також збірка художника Л.Жемчужнікова: понад 5 000 його власних творів, роботи Т.Шевченка, Штернберга та ін. В 1911 р. твори Т.Шевченка, портрети й карикатури на нього Штернберга з колекції Жемчужнікова експонувалися на ювілейній шевченківській виставці в Київському міському музеї.

Частину збірки родина Терещенків планувала розмістити в прилюдній картинній галереї у Києві, яку хотіли побудувати на власні кошти. Ці плани порушили революційні події 1917 р. В січні 1918 р. збірка зазнала погрому вояків М.Муравйова. Уцілілі речі були націоналізовані і згодом поступили до фондів Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка та Київської картинної галереї.

Ще до цього син Івана Миколайовича, відомий міністр кабінету Керенського Михайло Іванович Терещенко вивіз найбільш цінні твори художників з колекції батька до Петрограда. Після жовтневого перевороту 1917 р. М.І.Терещенко виїхав за кордон. Його ж мати, усвідомлюючи можливість реквізиції збірки, 21 березня 1917 р. передала її на зберігання до Державного Російського музею в Петрограді. При цьому вона зберігала право на повернення збірки на першу ж вимогу, але не пізніше 1 січня 1919 р. В разі, якби власники не забрали збірку до 1 квітня 1919 р., вона мала перейти у власність музею.

За бурхливих умов громадянської війни ре-

алізувати свої права на петроградську частину збірки родина Терещенків не змогла. Відтак, 53 полотна М.Врубеля, І.Рєпіна, Д.Левицького, Д.Боровиковського, та ін., 5048 малюнків Л.Жемчужнікова, Т.Шевченка, Штернберга, Федотова, 92 малюнки М.Врубеля, збірка українських килимів, порцеляни, мініатюр, книг, рукописів і т.д. опинилися в Державному Російському музеї.

В листі до Укрнауки НКО УСРР Ф.Ернст, посилаючись на те, що "українська частина збірки нерозривно зв'язана з збірками Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т.Г.Шевченка, куди та ж сама родина Терещенків дарувала твори Врубеля, Шевченка та ін., де знаходиться чимало полотен з зазначеної збірки, навіть частина листування І.М.Терещенка з художниками в справах придбання картин, альбоми Л.Жемчужнікова, придбані музеєм у дочки останнього", підіймав питання про повернення її в Україну та передачу до київських музеїв²⁹.

До Києва Ф.Ернст пропонував повернути й колекцію відомого мецената та державного діяча Росії Василя Петровича Кочубея. Вона складалася з картин західноєвропейських художників (Перуджино, Моралес, Лампі-старший, Крейцінгер, Моллер), російських та українських митців (Д.Левицький, Л.Боровиковський). Особливу цінність для України мали роботи Т.Шевченка ("Портрет князя М.Г.Рєпіна", "Єврейське весілля", "Долина на Хівинській дорозі", "Чиркала-тау", "Акмиш-тау" та ін.). Майже всі вони експонувалися на ювілейній шевченківській виставці у 1911 р. В.П.Кочубей зібрав також колекцію медалей та художніх виробів з бронзи, меблів доби ренесансу.

В 1915 році всі його збірки були вивезені до палацу в Царському Селі. В роки революції вони потрапили до Петроградського музейного фонду, а звідти розподілялись між музеями Росії. В 1928 р. частина пам'яток колекції попала до Держторгу для продажу на європейському антикварному ринку.

Отже, "зважаючи на те, що збірка В.П.Кочубея цілком зв'язана з Україною (всі маєтки В.П.Кочубея — Ярославцев, Дубовичи, Згурівка та ін. знаходились також на Україні) й Києвом", Ф.Ернст також просив Укрнауку НКО УСРР "вжити заходів до передачі названих збірок до Київських музеїв"³⁰.

Таке ж прохання він висловлював і щодо пам'яток з колекції князя Павла Олександровича Демидова-Сан-Донато, які він 1915 р. вивіз із власного Вишневецького замку на Волині до свого маєтку в Криму. За відомостями,

отриманими Ф.Ернстом, в роки революції вони опинилися в Ялтинському музеї, де й зберігалися на кінець 20-х років³¹.

Таким чином, вже перші відповіді на запит Укрнауки НКО УСРР та ВУАКу про пам'ятки культури України, вивезені за її межі, дали досить цікаві результати. Разом із укладенням раніше "Реєстром" вони й склали основу для роботи Паритетної комісії, яка розпочала свої засідання в березні 1930 р. у Москві.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.245. — Арк.93.
2. НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 151. — Арк. 3 зв., 5 зв., 7 зв., 8.
3. Там само. — Спр.101. — Арк.43-43 зв..
4. Там само. — Арк.8.
5. Там само. — Спр.95. — Арк.12.
6. Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.57-69; 1916. — Вып.14. — С.16-24.
7. Там само. — 1908. — Вып.5. — С.207-211.
8. НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр.95. — Арк. 29.
9. Там само. — Арк.23-26.
10. Там само. — Арк.15.
11. Там само. — Арк.21.
12. Там само. — Арк.20.
13. Там само. — Арк.28.
14. Там само. — Арк.56-57, 69.
15. Там само. — Арк.41.
16. Там само. — Арк.39.
17. Там само. — Арк.52.
18. Там само. — Арк.42.
19. Там само. — Арк.58.
20. Там само. — Арк.54.
21. Там само. — Арк.68.
22. Там само. — Арк.65-65 зв.
23. Там само. — Арк.230-251.
24. ЦДАВО України. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.245. — Арк.79.
25. Там само. — Арк.34.
26. НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр.95. — Арк. 253.
27. Там само. — Арк.255.
28. Там само. — Арк.310-310 зв.
29. Там само. — Арк.307-307 зв.
30. Там само. — Арк.309.
31. Там само. — Арк.308.

Нестуля А.А.

МУЗЕИ ПОДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПОДГОТОВКИ УКРАИНСКО-РОССИЙСКИХ ПЕРЕГОВОРОВ О ВЗАИМНОМ ОБМЕНЕ КУЛЬТУРНЫМИ ЦЕННОСТЯМИ (вторая половина 1920-х годов)

Резюме

В статье анализируется участие сотрудников музеев, ученых в составлении списка памятников культуры, вывезенных с территории Поднепровской Украины. Показывается значение их работы для подготовки украинско-российских пе-